

ՀԱՅ-ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

ՍՅՆՏԵՍԻՍ ԹԱՌԱՅԵՆԱՆՅԻ

Փանի որ մեր ազգի մէջ տարածւել է խղճի և կրօնի ազատութեան սկզբունքը, քանի որ մենք հայերս ընդունել ենք այն միտքը, թէ բողոքական և կաթոլիկ համայնքները օտարներ չեն, այլ ազգին պատկանող հասարակութիւններ են, ուստի և ազգը իրաւունք ունի պահանջելու, որ ինչպէս լուսաւորական հայը, նոյնպէս և կաթոլիկը և բողոքականը յառաջադիմեն մտաւոր և հասարակական կեանքի ասպարիզում: Կրօնի ազատութիւնը նորա համար չէ քարոզուում, որ բողոքական կամ կաթոլիկ հայը մի կողմից ազատ պաշտելով իւր դաւանած կրօնական սկզբունքները, միւս կողմից իրաւունք ունենայ իրան մտաւորապէս, բարոյապէս և կուլտուրապէս օրէցօր աւելի և աւելի հեռու պահելու հանրաազգային և հանրամարդկային յառաջադիմութեանը մասնակից լինելուց: Ո՛չ... որտեղ իրաւունք կայ, այնտեղ կայ և պարտաւորութիւն... Նթէ այլակրօն հայը իւր իրաւունքն է համարում իւր ուղածի պէս աղօթել, Աստուծոյն պաշտել, ապա նա պիտի իւր պարտաւորութիւնը համարէ ոչ միայն մարդկային ու ազգային յառաջադիմութեանը արդեւքներ չը դնել, այլ և նպաստել, մասնակից լինել նորան: Մի խօսքով այլակրօն հայը իրաւունք չունի տգիտութեան մէջ թաղւելու, քանի որ ազգի և մարդկութեան մէկ անդամն է, ուստի և վերջինս իրաւունք ունի հաշիւ պահանջելու աստճինից...

Բայց պէտք է նախ պարզել ընթերցողի համար, թէ ինչպիսի յառաջադիմութիւն ենք պահանջում մենք այլակրօն հայ համայնքներից:

Նախ պիտի նկատենք, որ մեր խօսքը չի վերաբերում մի այլապիսի համայնքին պատկանող անդամների թվի անելուն կամ պակասելուն: Եթէ մի շարք լուսաւորականներ բողոքական են դառնում, սորանից մենք չենք եզրակացնում թէ ուրեմն բողոքական համայնքը յառաջադիմեց: Նոյնպէս եթէ մի շարք բողոքականներ լուսաւորական եկեղեցոյ կողմն են վերադառնում, այդ էլ բողոքական համայնքի համար յետադիմութիւն չենք համարում... Առհասարակ մենք շատ նշանակութիւն չենք տալիս այս ու այն կողմն դառնալուն... Ազգը շատ չէ շահւում նրանով, որ մէկը աղօթելուց երեսը խաւահանում է թէ չէ խաւահանում... Բայց ազգի օգուտն է, երբ իւրաքանչիւր բողոքական և կաթոլիկ կը սկսէ աւելի ու աւելի հետաքրքրել, գրաւել ու ոգևորել ազգի ընդհանուր մտաւոր, բարոյական և կուլտուրական յառաջադիմութեամբ, որովհետեւ հետաքրքրութիւնից ու ոգևորութիւնից կարող է բնականաբար յառաջանալ և գործնական մասնակցութիւնը Միւս կողմից ազգը շատ անգամ ունենում է և ցաւալի կողմեր, հոգսեր, որին պիտի մասնակցեն ամենքը: Այդպէս օրինակ թիւրքահայի վիճակի անտանելի լինելը միայն լուսաւորական հային չէ վերաբերում, այլ սա մի ազգային հոգս է, որը պիտի իրանց սրտին առնեն և բողոքական և կաթոլիկ հայերը և ոչ միայն սրտին առնեն, այլ հարկաւոր ժամանակ և գործնականապէս մասնակցեն... Պարզ է, թէ ինչ ենք հասկանում մենք ազգային յառաջադիմութիւն ասելով: Ահա այդ յառաջադիմութիւնը պահանջում ենք և այլապիսի համայնքներից...

Բայց զանք այն խնդրին, թէ ինչպիսի հանրամարդկային յառաջադիմութիւն ենք պահանջում մենք չիշեալ համայնքներից...

Յայտնի է, որ գիտութիւնները օրէցօր ծաղկում են, զարգանում են: Մի ժամանակ ամենահասարակ բնական երևոյթները մարդկանց աչքին հրաշքներ էին համարւում: Բայց մեր ժամանակում մարդկութիւնը բաւական նշանաւոր քայլեր է արել բնութիւնը, կեանքը և ճշմարտութիւնը հասկանալու մէջ: Միայն թէ գիտութիւնը այն ժամանակ է իւր վերջնական նպատակին հասնում, երբնա մտնում է տարածւում է ժողովրդի մէջ: Այդպէս ամենաբարձր առողջապահական և այլ գիւտերը բոլորովին անօգուտ կը լինին, եթէ նրանց ըմբռ-

նում են և օգտուում են նրանցից միայն քանի մի կաբինետական գիտնականներ։ Իսկ երբ նոքա տարածւում են ժողովուրդի մէջ, ահագին օգուտներ են յառաջացնում... Գիտնական ճշմարտութիւնները մի կողմից մեծամեծ յարմարութիւններ յառաջացնելով կեանքի մէջ, միւս կողմից այն օգուտը ունին, որ նրանցով զբաղւելով մարդիկ սովորում են լաւ մտածել, բացւում են նոցա հոգեկան աւելբերը, նրանք սկսում են թողնել իրանց աւանդական նախապաշարմունքները և հասկանալ կեանքը, տիեզերքը, բնութիւնը աւելի ուղիղ, աւելի պարզ... Այդ է ահա մարդի իսկական բարձրանալը, այստեղ է մարդկային հոգին դադարում անասնական լինելուց։ Այդպէս ենք մենք հասկանում հանրամարդկային մտաւոր յառաջագիմութիւնը, որը և պահանջում ենք ամեն մի հայից ինչ դաւանութեան էլ պատկանէ նա։

Երկու խօսք էլ հասարակավարչական յառաջադիմութեան մասին։ Մի վայրենի ժողովրդի մէջ հասարակական կազմակերպութիւն չը կայ, այլ մի ֆիզիկապէս աւելի ուժեղ և բնաւորապէս աւելի խորամանկ անհատ իշխում է ամբողջ ամբոխի վերայ, համարում է նորա անդամներին իւր ստրուկները, նրանց կեանքի նշանակութիւնը մեծ մասամբ իւր սեփական կեանքի քմահաճութիւններին ծառայելու մէջն է տեսնում... Դեպոտը չէ կարողանում հասկանալ անհատի զարգացումն, որը նա ոչ միայն հարկաւոր, այլ և փնասակար է համարում իւր անձնաւորութեան տեսակէտից... Ձէ որ զարգացած մարդը չէ կարողանում ստրկութեան դիմանալ, և շատ անգամ անելանելի դրութեան մէջ եթէ հնար չէ ունենում իւր ազատութիւնը՝ ձեռք բերելու, վերջ է տալիս իւր անմարդավայել դոյութեանը ինքնասպանութեան դիմելով... Այդպէս է լինում վայրենի ժողովուրդի դրութիւնը... Իսկ մի ժողովուրդ, որ քան զարգանում է մտաւորապէս, այնքան աւելի ու աւելի ամենքի համար ցանկալի կազմակերպութիւն է ստանում. իւրաքանչիւր անհատ շատ թէ քիչ սկսում է իւր վիճակի տէրը լինել, մարդիկ մի կողմից պարտաւորութիւններ ունենալով, միւս կողմից համապատասխան իրաւունքներ են ունենում։ Անհատի ձայնը յարգանք և արժէք է ստանում և կարողանում է օգտաւէտ լինել թէ իւր և թէ ուրիշների համար։ Մի խօսքով անհատն էլ զգում է, որ

ինքը հասարակութեան մի անշունչ հիմնաքարը չէ, որ իւր անզգայ մարմնի վերայ պիտի կրէ ամբողջ շէնքսի ծանրութիւնը, այլ որ ինքը ամբողջութեան մի գործօն (активный) մասնիկն է, որ ինչպէս ինքը կախած է հասարակութիւնից, նոյնպէս հասարակութիւնն էլ որոշ չափով իրանից (անհատից) է կախած: Ահա սա է միայն մի հասարակութեան արդարացի կազմակերպութիւնը: Եւ եթէ մի հասարակութիւն օրէցօր աւելի ու աւելի մօտենում է մեր նկարագրած կազմակերպութեանը, կը նշանակէ նա յառաջադիմում է հասարակա-վարչական տեսակէտից: Բայց եթէ որ և է հասարակութիւն աւելի ու աւելի վերացնում է իւր ընդհանրական գործերի միջից անհատի ձայնը, իրաւունքը, կամքի նշանակութիւնը և հասարակաց գործերը դարձնում է փոքր առ փոքր մէկի, կամ մի քանիսի կապրիզներին ծառայող միջոցներ, ասել է թէ այն անբաղդ հասարակութիւնը արագ քայլերով յետադիմում է վերոյիշեալ տեսակէտից:

Պարզ է թէ ինչպիսի հասարակա-վարչական յառաջադիմութիւն ենք պահանջում մենք այլակրօն համայնքներից:

Այժմ թողնելով ընդհանուր դատողութիւնները, պիտի գնանք նայելու թէ մեր պարզած տեսակէտներից հայ-բողոքական համայնքը ներկայումս ինչ դրութեան մէջ է գտնուում: Բայց նախ քան յօււածի այդ գլխաւոր նիւթին անցնելը, գուցէ ընթերցողը կը հետաքրքրէ իմանալ, թէ մենք ինչ աղբիւրներից պիտի օգտուենք բողոքականների ներկայ դրութիւնը նկարագրելու համար, ուստի աւելորդ չենք համարում այդ մասին երկու խօսք ասել:

Ես ինքս բողոքական եմ և ծնւել եմ այն ժամանակ, երբ Շամախու հայերի մի մասը, որոնց մէջ նշանաւոր էր իմ հայրը և առհասարակ մեր ցեղը (Քառալեւանցները), Մաթէոս կաթողիկոսի հրամանի զօրութեամբ ազգային եկեղեցուց արտաքսւած էին, ըստ որում քահանաները իրաւունք չունէին նոցա մէջ որ և է կրօնական արարողութիւն կատարելու: Ես արդէն 4—5 տարեկան էի, երբ Մոսկայից եկաւ Շամախի գեներալ սուպեր-ինտենդենտ Վարչ Բլումբ և ի միջի այլ երեխաների ինձ ևս մկրտեց: Ես իմ սկզբնական դաստիարակութիւնը ստացել եմ բողոքականների դպրոցում, ուր մտել եմ 5 տարեկան ժամանակս և թողել եմ 12 տարօք:

Իմ ամբողջ անցուցած կեանքումս ապրել եմ բողոքականների մէջ, լսել եմ հաղարաւոր քարոզներ, մասնակցել եմ հարիւրաւոր խորհուրդների, համաձայնել եմ, հակառակել եմ, հալածել եմ... Երեք տարի շարունակ ուսուցիչ եմ եղել բողոքականների դպրոցում, շատ տարիներ գրադարան եմ կառավարել, հարցեր եմ զարթացրել, Մշակ լրագրում շատ անգամ գրել եմ բողոքականների կեանքի այս ու այն երևոյթների վերայ և այլն... Ինչպէս ուրեմն ընթերցողը տեսնում է, բողոքականների մասին դատելու համար, կարիք չկայ ինձ դիմելու որ և է կողմնակի ազբիւրի, քանի որ ինքս ամեն ինչ աչքով տեսել եմ, ականջով լսել և ամեն ծանրութիւն սեփական ուսերիս վերայ զդացել և դեռ շարունակում եմ զգալ... Անցնենք հիմայ մեր յօդաժի գլխաւոր նպատակին:

Նախ և առաջ մենք չենք ուրանում, որ բողոքական համայնքի մէջ կան զարգացած երիտասարդներ, լուսաւորւած անհատներ, նոյն իսկ կանանց և օրիորդների մէջ: Մի կաթոլիկ երիտասարդ Ա. Սարուխանեանց իւր մի յօդաժում խօսելով Ալիշանի մասին, ասում է հեռեւեալ ոսկեղէն տառերով գրելու արժանի խօսքերը. «Եթէ այլակրօն հալը հայրենասէր է լինում, հաւատացէք որ նրա նմանը լուսաւորչական հայերի մէջ չէք կարող գտնել»... Ո՛րքան ճշմարտութիւն այդ խօսքերի մէջ և սա շատ պարզ է: Մի փթած կրօնամոլ հասարակութեան մէջ ծնւել, զատախարակել, ապրել և վերջ ի վերջոյ յայտնւել որպէս մի հայրենասէր, յառաջադէմ բնաւորութիւն, — համաձայնեցէք, որ սա ամեն մի մարդու գործը չէ... Ձէ որ կրակի ազդեցութիւնից բոլոր մետաղները ժանգոտում են և միայն ոսկին է պահպանում իւր փայլը... Ուրեմն ժանգոտւած ամբոխի մէջ չը ժանգոտւելու համար պէտք է ոսկեղէն բնաւորութիւն ունենալ... Այդպիսի աչքի ընկնող անձնաւորութիւններ պատահում են բողոքականների մէջ: Եւ առհասարակ կան բաւական թւով բողոքական երիտասարդներ, որոնք նոյնպէս հետաքրքրւում և զբաղւում են ընդհանուր-ազգային խնդիրներով, նոյնպէս նախանձախնդիր են իրանց ազգակիցների յառաջադիմութեանը, որպէս և լուսաւորչական երիտասարդութեան կրթւած ու ակնիւ մասը: Միայն թէ միւս կողմից նկատւում է այն ցաւալի երևոյթը

որ այդպիսի երիտասարդները առհասարակ համայնքի մէջ օտար են համարւում ու սոցա վերայ հին սերունդի մեծ մասը ծուռալքով է նայում: Մի ժամանակ այդպիսի փոքր իշատէ գործունեայ երիտասարդներից մի տեսակ կուսակցութիւն, բանակ էր կազմած, որի մասին աւելորդ չի լինել մի քանի նկատողութիւններ անել:

1872 թւի, յունւարի 16-ին տեղի ունեցած սարսափելի երկրաշարժը մեծ փնտսներ հասցրեց Շամախու ժողովուրդին, բայց առանձնապէս բողոքականներին: Երկրաշարժը տեղի ունեցաւ կիրակի առաւօտեան ժամի 10-ին, երբ համարեա բոլոր հասակաւոր բողոքականները հաւաքւած էին ժողովարան, ուր շուտով պիտի քարոզը սկսէր: Երկրաշարժը կործանեց տղամարդկանց դահլիճը, որի աւերակների տակից նոյն օրը հանեցին 22 անշնչացած դիակներ (որոնց մէկն էլ տողերա գրողի հայրն էր) և շատ վիրաւորւածներ, վախեցածներ և այլն, որոնցից յետոյ բաւական մեւնոդներ եղան: Այդ անբաղդ դէպքից յետոյ շատ բողոքական ընտանիքներ կամ անհատներ դաղթեցին Բաղու, որը այն ժամանակները ժամ առ ժամ ծաղկող դրութեան մէջ գտնւելով, առանց երկրաշարժի էլ շատերին դրաւում էր, բայց երկրաշարժը առանձնապէս շատացրեց գաղթողների թիւը:

Գաղթականութիւնը այս դէպքում իւր մի լաւ կողմն ունեցաւ բողոքական համայնքի համար: Հայրենիքից հեռանալով շատ բողոքական երիտասարդներ ենթարկւում էին զանազան նոր ազդեցութիւնների և թուլացնում էին իրանց վերին աստիճանի կրօնամոլութեան եռանդը: Սոքա, որ մինչև այն օր աղօթելուց և քարոզ լսելուց բաց, ուրիշ ոչինչ չէին արել, այժմ սկսում էին մտածել, հեռաքրքրւել կեանքի և ճշ-կրօնական երեւոյթներով և խնդիրներով: Այդպիսիք Շամախի վերադառնալով ազդում էին շատ թէ քիչ և միւսների վերայ... Այդ ժամանակները մի քանի երիտասարդ բողոքականներ սկսել էին Վշակա-ի և Վեդու-ի համարները ձեռք բերել և ծածուկ կարգաւ «Սակայն համայնքի մէջ դիրք ունեցող հին սերունդը, տեղեկանալով սոցա ծածուկ ընթերցանութեան մասին, չսիրով յանդիմանում էր նոցա ասելով. «սուրբ գիրքը գլխներից զահաթ է եղել, որ պընգըլների վերայ էք փչացնում ձեր թանգագին ժամանակը: Երբ յանդիմանւած երիտա-

աարդները պատասխանում էին թէ անդադար միւննոյն կերակուրը աւտել չէ կարելի, համը կորչում է, պատասխան էին ստանում՝ «ոչ, եթէ Յիսուսի սիրոյ մէջ թուլացած չը լինէք, այդպէս չէք ասիլ... Աւետարանից կշտանալ չէ կարելի, սուրբ գիրքը պիտի լինի մեր հոգիների միակ միութեարիչը, նորա մէջ ամեն գիտութիւն էլ կայ... իսկ նորանից դուրս եղած գիտութիւնը ամառնիս դործ է և անհաւատների գիտութիւն է»։ Այդպիսի դատողութիւնների վերայ մեր զարթնած երիտասարդները քթի տակին ծիծաղում էին, բայց չէին հակառակում և շարունակում էին իրանց միտքը թարմացնել...

Բողոքականների մէջ ընթերցանութեան տարածման մեծ զարկ տւեց «Մշակ»-ը, երբ ասպարէզ հանեց կրօնի ազատութեան խնդիրը։ Մեր խօսքը ոչ-կրօնական ընթերցանութիւն մասին է, որովհետեւ կրօնական գրածքների ընթերցանութիւնը ոչ մի տեղ այնքան զարդացած չէ, որքան հայ-բողոքականների մէջ։ «Մշակ»-ի զարթնեցրած հարցով բողոքականները, ծեր թէ երիտասարդ, միանգամից հետաքրքրւեցան և այդ հետաքրքրութիւնը անդադար աճում էր։ Շատերը նոյն իսկ բաժանորդ գրւեցին «Մշակ»-ին։ Կանոնաւոր կարդալ չիմացողները Շամախում հաւաքւում էին իւրաքանչիւր կիրակի երեկոյ ժողովարանի դահլիճում, որ երիտասարդ Ա. Համբարձումեանը ոտքի կանգնած բարձրաձայն կարդում էր «Մշակ»-ի և «Մեղու»-ի յօդածները, որոնք վերաբերում էին վերոյիշեալ խնդրին... Ի միջի այլոց կարդացւում էին և այլ խնդիրներին վերաբերեալ յօդածներ, մանաւանդ հետաքրքրւում էին թիւրքահայոց մէջ կատարւած երեւոյթներով և Արծրունու ընդհանուր առաջնորդողներով... Իսկ շատերը առանձնապէս գրաււած էին Բաֆֆի վէպերով և աշխատում էին ձեռք բերել նորա առանձին գրքերով հրատարակւած աշխատութիւնները։ Այդպէս էր ժողովուրդը։

Իսկ մի խումբ երիտասարդներ աւելի լաւ էին ըմբռնել «Մշակ»-ի սկզբունքները, աւելի ծիշտ էին հասկանում, թէ ինչ է կամենում ասա՞ր լինել «Մշակ»-ը, զարթնեցնելով կրօնի ազատութեան խնդիրը։ Սոցանից ոմանք յարաբերութիւններ սկսեցին լուսաւորչական երիտասարդական շրջանների հետ, մասնակցեցին ընդհանուր ազգային ձգտումներին, անդամակցեցին բարեգործական բաժանորդութեան, սկսեցին Շամախում և Բաղում լուսա-

ւորչականների ընթերցարանները յաճախել, չը խորշեցին թատերասէրների հետ միասին բէմ դուրս գալուց, սկսեցին «Մշակ»-ին թղթակցել և այլն և այլն...

Միւս կողմից լուսաւորութեան և հայրենասիրութեան եռանդով վառւած երիտասարդ բողոքականները սկսեցին ներքին գործունէութիւն զարթնեցնել համայնքի մէջ... Նւ հրքան տարբեր էր այդ գործունէութիւնը համայնքի սովորական գործունէութիւնից... Սոքա նախ և առաջ սկսեցին անհամակրութեամբ վերաբերել դէպի կրօնական պրոպագանդան։ Յառաջադէմ երիտասարդները ոչ միայն չէին աշխատում այս ու այն լուսաւորչականին գրաւել դէպի լուծերական եկեղեցին, այլ և քննադատում ու ծաղրում էին հին սերունդին, երբ նա կամենում էր ուրիշներին փրկութեան լուսաւոր ճանապարհը ցոյց տալ, ըստ որում երիտասարդները աշխատում էին համայնքի ուշադրութիւնը իւր ներքին խաւարի վերայ դարձնել... Շարժել համայնքի թմրած միտքը, մոցնել նորա մէջ ինքնաքննական ուղղութիւն, զարթնեցնել սէր դէպի մտաւոր, բարոյական և կուլտուրական յառաջադիմութիւն, ոգևորել նորան ազգի ընդհանուր յառաջադիմութեան յոյսերով, ցրել նորա աւանդական նախապաշարմունքները, — ահա թէ ինչ ուղղութեամբ էր գործում բողոքական նոր յառաջացած երիտասարդութիւնը, որոնց մէջ աւելորդ չենք համարում յայտնել, որ գլխաւոր դեր խաղացողներն էին Լ. Փիրբուղազեանց, Ն. Ղուկանց, Սեդրակ, Աղէքսանյր և Պատական Թառաչեանցներ, Ի. Մարկոսեան, Ս. Իւսնեանց և այլն...

Ինչ արին սոքա... Նախ Բազում մեր և Ն. Ղ. — ի. աշխատութեամբ սկսեցին ժողովարանում դրական երեկոներ։ Կիրակի երեկոները ժողովում էին՝ ժողովարանի սենեակներից մէկում և և մեզանից մէկը կարդում էր Բաժնի գրաւածքներից կամ Հիւսիսափայլի հին համարներից և այլն և յետոյ լսօսակցում էին։ Այդ երեկոյթները շատ դանդաղ էին յառաջանում և օրէցօր մասնակցողների թիւը պակասում էր։ Սորա պատճառը այն էր, որ Ն. Ղ. հիւանդ լինելով չէր կարողանում հարկաւոր եռանդը գործ դնել, իսկ ես, որպէս յանկարծ ոգի առած մի ուսանող, տակտ չէի պահպանում գործի մէջ, օրինակ երբեմն այնպիսի գրաւածքներ էի մէջ

բերում, որ հին սերունդից շատերը դալթակալում էին: Աւելի լաւ գործող դեռ չկար բողոքականների մէջ: Այդ երեկոնների անուշով սկսեցինք փողեր հաւաքել և զրքեր ձեռք բերել և ահա այստեղից յառաջացաւ մի փոքրիկ գրադարան, որը մի քանի տարւոյ մէջ մի քանի հարիւր ընտիր հայերէն գրքեր ունեցաւ.— Յիշեալ երեկոնները չը շարունակեցին, բայց գրադարանը շարունակեց քիչ քիչ հարստանալ և գիրք վերցնողներ ունենալ:

Սրանից յետ, երբ մենք արձակուրդների պատճառով ամառը Շամախում էինք, ընկերանալով երիտասարդների, Մարկոսեանցի և Թաւայեանցի հետ, համոզեցինք Սարգիս Վարպետին գրադարան-ընթերցարան հիմնելու: Սարգիս Վարպետը Շամախու հայ բողոքականութեան հիմնադիրն է, որը մնաց առանց ամուսնանալու և իւր ամբողջ կեանքը և ժամանակը նւիրեց հայ-բողոքական համայնքի աճելուն և խորին ծերութեան հասնելով մեռաւ երկու տարի սրանից առաջ: Երբ մենք հարկաւոր նիւթերը ձեռք բերեցք, զուցէ կը կարողանանք լոյս սփռել այդ անսովորական մարդու փոքր իշատէ մանրամասն կենսագրութեան վերայ: Նորա ազգանունն էր Համբարձումեանց, բայց թէ բողոքականները և թէ լուսաւորչականները (որոնց մէջ նա բազմաթիւ յարգողներ ունէր) անւանում էին նորան Սարգիս Վարպետ: Եւ ահա գորան է որ համոզեցինք ժողովուրդի ծերերից համաձայնութիւն ստանալ, որ ժողովարանի սենեակներից մէկում գրադարան-ընթերցարան հիմնենք: Վարպետը ուրախութիւն յայտնեց և ոչ միայն խոստացաւ շինարկոյուններին համոզել, այլ և իւր սեփական զրքերից մի քանի հարիւր հատոր ընծայեց գրադարանին որպէս հիմք: Այդ զրքերի մեծ մասը թէև հոգեւոր զրքեր էին, ի միջի այլոյ մի շարք զանազան տեսակի և լեզուների աստուածաշունչներ, այնուամենայնիւ կային նոցա մէջ և կարեւոր ընթերցանութեան գրքեր, օրինակ Հիւսիսափայլի բոլոր տարիները, բառարաններ և այլն... Բացի այդ, կիրակի օրը քարոզից յետոյ ամբիօնից յայտնեց ժողովուրդին մեր սկսած գործը և յորդորեց որ ամենքը իրանց տներում եղած գրքերից նւէրներ տան գրադարանին... Վարպետի այդպիսի քաղցր վարմունքը գործել աշխատող երիտասարդների հետ, որ միշտ նորա յատկանիշն էր, բացատրում

էր նորա այն գաղափարով, թէ երիտասարդների գործերին արգելքներ դնելով, նոքա աւելի կը սառչեն եկեղեցուց, աւելի կը հեռանան հին սերունդից, որ Վարպետին բոլորովին ցանկալի չէր։ Այդպէս թէ այնպէս, նա իւր քաղաքականութիւնը ունէր, մենք էլ մերը... Նա աշխատում էր մեզ կապած պահել եկեղեցու հետ, մենք էլ աշխատում էինք մեր գործը առաջ տանել...

Իւրաքանչիւր ամառ, երբ տողերիս գրողը և մի քանի ուրիշ բողոքական ուսանողներ Բագինց Շամախի էինք գալիս, ամբողջ ժամանակը գործ էինք դնում, կամ գոնեա աշխատում էինք գործ դնել բողոքական երիտասարդութեան մէջ նոր լուսաւոր ձգտումներ մտցնելու և տարածելու համար։ Այդ նպատակով ոչ միայն մասնաւոր խօսակցութիւնների ժամանակ աշխատում էինք բանալ երիտասարդների կաշկանդած միտքը, այլ և շաբաթը մի քանի անգամ ժողովներ էինք ունենում ուսումնարանի, կամ գրադարանի սենեակում, ուր կարդում էինք հայոց գրականութեան մէջ լոյս տեսնող նշանաւոր նոր գրքերը, կամ ինքնուրոյն յօդածներ զանազան խնդիրների վերաբերեալ, որոնք որքան էլ աշակերտական գրչի ծնունդ լինէին, որքան էլ անփորձ և դեռ լաւ չը հասունացած գաղափարներից բղխէին, այնուամենայնիւ ունենում էին այն օգուտը, որ կրօնական կրկնութիւններով եփւած, թմրած մտքերը սկսում էին շարժւել, սկսում էին մտածել... Շատ երիտասարդներ մի տեսակ սթափւում էին քնից, Բաֆֆիի «Դաւիթ բէկը» այնտեղ, ուր մնաք բարեւ ասելով իւր ծնողաց գերեզմանի վերայ, երգւում է, շատերի աչքից արտասուք էր վայր բերում։ Ամենատեղէն բողոքական երիտասարդների մէջ հայրենասիրութիւնը և լուսաւորութեան սէրը սկիզբ էր առնում և այդպիսի յաջողութիւնը տեսնելով մենք, փոքր ի շատէ կրթւած երիտասարդներս, ամեն ամառ մի նոր միջոց էինք դնում երիտասարդութիւնը զբաղեցնելու համար, կամ ինչպէս հին-սերունդի ներկայացուցիչներից ոմանք ասում էին՝ «մի նոր հողկայ» (օյին, նորութիւն) էինք չաղ անում երիտասարդներին տիրօջ ճանապարհից հեռացնելու (?) և մարդկային ուսման մօտեցնելու համար։

Աւելորդ չեմ համարում ականարկեալ «հողկաններից» մի քանիսի հետ ընթերցողին ծանօթացնել։

1. Տեսնելով որ բողոքական դպրոցում սլառահոլ են երեխաներ, որոնք կամ որբեր և կամ չքառոր ծնողների որդիք լինելով հաղուստի և այլ պարագաների համար նեղութիւն են քաշում, մինչև անգամ կաշին այնպիսի բողոքական երեխաներ, որոնք նիւթական պակասութիւններ ունենալով նոյն իսկ դպրոցական կրթութիւնից զուրկ են մնում, երիտասարդների մէջ միտք չղացաւ հիմնել մի կասսա, որին իւրաքանչիւր մասնակցել ցանկացող պիտի վճարէր օրական մէկ կոպէկ (վճարելով ի հարկէ ոչ ամեն օր, այլ որոշ ժամանակներում)։ Բոլոր երիտասարդները ուրախութեամբ մասնակցեցին այդ կասսային, և դործը զլուխ եկաւ։ Մտադիր էինք այդ կասսայի համար նպաստ ստանալ նաև հասակաւորներից և սորա համար Վարպետը համաձայնել էր մի կիւրակի ժողովրդի ուշադրութիւնը կոպէկանոց կասսայի վերայ հրաւիրել։ Բայց մէկ միջանկեալ դէպք վիրաւորեց Վարպետին և նա իւր խօսքը յետ առաւ։ Ահա թէ ինչ դէպք էր այդ։ Շաբաթ երեկոները Շամախու բողոքականները ունենում են աղօթքի ժողով, որտեղ նախ հաւարակութեան անդամներից մէկը (հերթով) կարճաբօտ քարոզ է խօսում և յետոյ հրապարակաւ աղօթում է, որից յետոյ աղօթում են և ուրիշ մի քանի սլառներ ի հարկէ նոյնպէս բարձր ձայնով, որ ամենքին լսելի լինի։ Այդ ժամերին յաճախում էին և շատ երիտասարդներ, թէև ոչ աղօթելու մօտք։ Մի այդպիսի երեկոյ, երբ քարոզիչը իւր քարոզը ու աղօթքը վերջացրեց, Վարպետը դարձաւ դէպի երիտասարդները և ասաց. «Թէ եղբայրք և թէ մանաւանդ ես շատ ցանկանում ենք, որ վերջապէս մեր երիտասարդ եղբայրների սրտից բղխած փառաբանութիւնն էլ լսենք և ուրախանանք, ուստի այս գիշեր կը խնդրենք որ աղօթողները լինեն Ասկրակ, Իսրայէլ և Պատւական եղբայրները...»։ Ուրեմն աղօթելը առաջարկում էր այն երիտասարդներին, որոնք մտադիր էին միւս օրը Վարպետի միջոցով հասակաւորներից նպաստ ստանալ իրանց հիմնած կասսայի համար։ Բայց չիշեալ երիտասարդ եղբայրներից և ոչ մէկը ձայն չը բարձրացրեց, և ծերակոյտները (այսպէս են անւանում համայնքի հասակաւորները) ստիպւած եղան դարձեալ իրանք կատարել աղօթողների դերը։ Այդ դէպքից Վարպետը խիստ վիրաւորւած էր, ուստի և միւս օրը նրան խօսացնել չէր լինում...

Մուսացայ ասել, որ մենք աշխատում էինք և կանանց միջից մեր կասսային մասնակցողներ ունենալ, բայց վերոյիշեալ ազօթքի գիշերից յետոյ մեզ հակառակօրէ հասակաւորներից ոմանք մեր առաջը կարեցին ու, մինչև որ մենք շունչ կառնէինք, հիմնեցին կանանց մէջ մի նոյնալիսի կոպէկանոց կասսա ճշմարտասիրաց ընկերութիւն՝ անունով, որը պիտի նպաստէր ճշմարտութիւնը տարածելու՝ զոր-
ճին։ Մի բոլորովին համանման միութիւն էլ հիմնեցինք նոյն տա-
րին Բազուի մէջ։

2) Նրկորդ «հողկան» որ Շամախում մի ուրիշ ամառ «չաղ արինք», այդ հոգաբարձական հարցի լուծումն էր։

Դեռ եօթանասնական թւականներից առաջ բողոքականները ընտրել էին իրանց միջից (առանց որ և է քւէարկութեան) 12 հոգաբարձուներ, որոնք առանց որ և է և երբ և իցէ հաշիւ ներկայաց-
նելու ժողովրդին, կառավարում էին եկեղեցու տնտեսական և այլ գործերը, որպէս իրանց խելքը կարում էր։ Այդ 12 հոգաբարձու-
ներից մի քանիսը երկրաշարժի ժամանակ ժողովարանի աւերակների տակ մեռել էին, միւսները ժամանակի ընթացքում էին մեռել, ոմանք էլ վերջնականապէս Բազու էին գաղթել, այնպէս որ վեր-
ջին ժամանակները քնացել էին միայն երկու ծերունի հոգաբար-
ձուներ, որոնք արդէն տասնութ տարի շարունակ իրանց հա-
մարում էին հոգաբարձուներ, ու համայնքի մէջ ոչոքի միտքը չէր գալիս, թէ ըստ պոլովոնիայի բողոքական եկեղեցին ապարտաւոր է երեք տարէնը մէկ անգամ հոգաբարձական ընտրութիւններ անելու։
Այդ 18 տարիներում տասնեակ հազարների հաշիւներ էին միմեանց խառնել, կորածը կորել էր, փչացածը փչացել, բայց ոչ հաշիւ կար, ոչ էլ հաշիւ պահանջող և ոչ էլ հաշիւ տուող... Բայց վերջա-
պէս ժամանակը մօտեցել էր, որ այդ մասին պիտի խնդիր զարթ-
նէր։ Եւ ահա մի ամառ Բազուից եկած մի քանի երիտասարդներ, ընկերանալով Շամախում եղած մի քանիսին, որոնց մէջ մանաւանդ դեր էր խաղում քաղաքական դպրոցի տեսուչ Լ. Փիբբուդազեանցը, կազմեցին մի փոքրիկ խումբ, որը սկսեց տարածել ժողովրդի մէջ նոր հոգաբարձութիւն ընտրելու միտքը։ Երիտասարդները զնում էին խանութները և մասնաւոր խօսակցութիւններով համոզում էին ժողովրդին թէ պէտք էր նոր ընտրութիւն անել։ Ժողովրդի մէջ

էլ արդէն գոյութիւն ունէր մի խուլ գանգաւ վերաբերեալ ինչ որ խառնաւ հաշիւներէ: Եւ ահա գործը սկսեց զլուխ գալ: Սկսեցին նախապատրաստական ժողովներ անել: Երկու հոգաբարձուներից մէկը արդարացի գտաւ ժողովրդի պահանջը և ինքն էլ մասնակցեց խորհուրդներին, իսկ միւսի քէֆին շատ դիպել էր «Բագուից կրկին եկած չար սատանաների» արարքը, ուստի և խորհուրդներից հեռու կանգնեց և ոչինչ նոր ընտրութեան մասին լսել չէր ուզում: Այնուամենայնիւ երիտասարդները իրանց նպատակը իրագործեցին: Երկու կիրակի երեկոներ նախապատրաստական ժողովներ արին և երրորդ կիրակի երեկոյեան ընտրութեան ժողովը կապցաւ, ուր առաջին անգամ նամախու բողոքականները ըմբռնեցին, թէ ինչ է նշանակում կանոնաւոր քէտրիկութիւն: Այդ ժողովում հին հոգաբարձուներից ոչ մէկը չընտրւեց, իսկ ընտրւած 12 հոգաբարձուներից կէսը երիտասարդներ էին: Նախագահ հոգաբարձութեան ընտրւեց միաձայն է. Փիրբուղաղեանց:

Նոր ընտրութեան հետեանքն այն եղաւ, որ թէև հին խառնշորած հաշիւները նորոգելու հնար չկար, բայց գէթ այժմ կանոնաւոր հաշուապահութիւն սկսւեց: Հին հոգաբարձութեան գործունէութեան մասին զազափար տալու համար բաւական է չիշել, որ, ինչպէս նոր հոգաբարձութիւնը երեան հանեց, եկեղեցու գումարները և խաղարկական տոմսակները դրւած էին քիթը կախող հոգաբարձուի եղբոր անունով Բագուի բանկերից մինում, իսկ օրինակ՝ տոմսակների կտրոնների մասին ոչինչ չայտնի չեղաւ... Ինչ էլ լինէր, գոնէ այժմ այդ անկանոնութիւններին վերջ տրւեցան:

Ինչպէս մեր պատմածներից ընթերցողը տեսնում է, բողոքական համայնքը սկսել էր սթափել իւր կրօնամոլ թմրածութիւնից, սկսել էր ճշմարիտ յառաջադիմութեան քայլեր անել: Մենք բոլորը չը պատմեցինք, այլ մի քանի օրինակներ բերինք ցոյց տալու համար, թէ ինչպիսի ուղղութեամբ էր գործում երիտասարդութիւնը: Սակայն հին սերնդի կողմից նոյնպէս ընդդիմութիւն էր չայտնւում... Տարաբաղդաբար հէնց այդ ժամանակներում չայտնւեց բողոքական համայնքի մէջ նոր քարոզիչ սաղմաստեցի Գրիգոր Գէորգեանցը, որը ազդեցութիւն ձեռք բերելուց յետո՛ւ մեծ արգելք դարձաւ բողոքականների մէջ լուսւորութիւնը տարածելու գործին: Ուստի այդ զօրեղ մարդու վերայ արժէ մի րոպէ կանգ առնել:

(Կը շարունակւի)